

A SZÜKSÉGLETEK JELENTŐSÉGE ÉS JELENTÉSE MARX GONDOLATRENDSZERÉBEN (I.)

HELLER ÁGNES

ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

(Marx szükségletfogalmairól általában)

Mikor Marx egy ízben számot adott arról, hogy melyek az ő eredeti gazdaságtani felfedezései, mi kritikájában a gazdaságtanilag új a klasszikus politikai ökonómiához képest, a következő elméleteket említette: 1. a munkás nem munkáját, hanem munkaerejét adja el a tőkésnek, 2. az értéktöbblet általános kategóriájának kidolgozása, annak bizonyítása, hogy a profit, kamat és földjáraadék csak az értéktöbblet megjelenési formái, 3. a használati érték jelentőségének feltárása. (Az érték, illetve cse-reérték kategóriája nem új, ezeket átvette a klasszikus politikai gazdaságtanból — így Marx.)

Ha közelebbről megvizsgáljuk Marx — önmagának tulajdonított — három felfedezését, nem nehéz annak kimutatása, hogy mindegyik valamilyen módon a *szükséglet* fogalmára épül.

Kezdjük a használati értékkel. Az árut, mint használati értéket Marx a következőképpen definiálja: „Az áru... dolog, amely tulajdonságainál fogva valamiféle emberi szükségleteket elégít ki.” (MEM. 23. *A tőke*, I. 41. o.) Ezek a szükségletek lehetnek a gyomoré vagy a fantáziáé —

Módszertani megjegyzés: Marx szükségletelméletét tudományos főművei alapján elemeztem. Összes művei kontentanálízisét értelemszerűen nem végeztem el. A tájékozott olvasó bizonyára találhat ebben a gigantikus életműben olyan megjegyzéseket is, melyek egy-egy tételelemnek vagy következtetésemnek ellentmondanak. Mivel Marx terminológia-használata — mint látni fogjuk — a főművekben sem egészen egzsakt, sokszor több értelmű, s gyakran vet papírra pillanatnyi ötleteket is, ez teljességgel kikerülhetetlen. Meggyőződésem, hogy olyan Marx-interpretáció elképzelhetetlen, amelyet egy-egy idézettel „cáfolni” nem lehetne. A „cáfolatot” nem véletlenül tettem idézőjelbe. Ugyanis az, ami engem érdekel: gondolkodása *főtendenciája*. Ezt a főtendenciát — illetve, helyenként: ezeket a főtendenciákat — igyekeztem az adott probléma vonatkozásában elemezni.

ez ebből a szempontból közömbös. A szükségletek kielégítése minden áru *conditio sine qua non*ja. Nincs érték (csereérték) használati érték (szükségletek kielégítése) nélkül, de van használati érték (vannak javak), melyeknek nincs értékük (csereértékük), holott szükségletet elégítenek ki (ezzel vannak definiálva).

Már itt is le kell szögeznünk, hogy Marx a szükséglet fogalmával határozza meg, de *a szükséglet fogalmát magát nem határozza meg*. Még csak *le sem írja*, mi értendő szükségleten. (Az a megjegyzés, mely szerint szükségletet az elégít ki, ami hasznos, nem tekinthető ilyennek, mivel ha ilyennek tekintenénk, „*petitio principii*” volna: hasznos az, ami szükségletet elégít ki.)

Ha a használati érték a szükségletekkel van — közvetlenül — definiálva, noha *közvetetten*, de *több vonatkozásban* igaz ez arról a gondolatról is, mely szerint a munkás a tőkésnek munkaerejét adja el. A munkás használati értéket ad, és csereértéket kap. Mi határozza meg azt az értéket, amelyet kap, tehát a munkaerő értékét? Mint köztudomású: a fenntartásához szükséges létfenntartási cikkek értéke. Hogy pedig — a produktivitást adottnak tételezve — ez milyen értékmennyiséget jelent, azt ismét a munkások *szükségei* szabják meg. A minimális határ itt a puszta fizikai önfenntartásra vonatkozó szükségletek összessége (beleértve a gyermekek fenntartását is). Marx azonban nemegyszer hangsúlyozza e szükségletek történelmiségét, hagyománytól, kultúr színvonalától stb. való függését is. (Erre a későbbiekben még visszatérünk).

A munkás munkaerejét, tehát használati értéket ad el a tőkésnek. A használati érték definíciója szerint — mint tudjuk — szükségletet elégít ki. A megvásárolt munkaerő tehát szintén szükségletet elégít ki, és pedig az érték-többlet termelésének, a tőke értékesítésének szükségletét. (Ha a munkaerő nem termelne érték-többletet, a tőkés nem vásárolna munkaerőt, megszűnne a tőkeviszony). „A tőkés felhalmozás természeti törvénnyé misztifikált törvénye tehát valójában csak azt fejezi ki, hogy a tőkés felhalmozás természete kizárja a munka kizsákmányolási fokának minden olyan csökkenését vagy a munka árának minden olyan emelkedését, amely a tőkeviszony állandó újratermelését, mégpedig állandóan bővülő szinten való újratermelését komolyan veszélyeztetné. Nem lehet ez másképp egy olyan termelési módban, ahol a munkás van a meglevő értékek *értékesítési szükségletéért*, nem pedig fordítva, a tárgyi gazdagság a munkás *fejlesztési szükségleteiért*.” (MEM. 23. *A tőke*, I. 581. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.)

Jegyezzük meg egyelőre, hogy az a megállapítás, mely szerint a tárgyi gazdagságnak a munkások fejlesztési szükségleteit kellene szolgálnia, a maga egészében *ökonómián kívüli értékválasztáson* nyugszik. Térjünk vissza az érték-többlet kategóriájához. Azt már láttuk, hogy az érték-többlet-termelés is szükségletet elégít ki (a tőke értékesítési „szükségeit”). De Marx már az érték-többlet termelésének lehetőségét is a szük-

ségelekkel határozza meg. Az egész marxi életművön végigvonul az a gondolat, mely szerint az értéktöbblet termelésének lehetősége azáltal jön létre, hogy egy adott társadalom többet tud termelni, mint amennyi „életszükségeit” kielégítéséhez elégséges. Marx természetesen nem azt állítja, hogy minden ilyen esetben létrejön az értéktöbblet termelése, csupán azt, hogy enélkül nem jöhet létre. Hogy mikor jön létre és mikor nem, az mindig *specifikus* kérdés, számtalan tényező kölcsönhatásának függvénye.

Az értéktöbblet-termelés azonban — történelmi *genezisében* — egyszerre feltételezi és újratermeli a magántulajdont s ami ezzel — legalábbis történelmi *genezisében* — azonos: a munkamegosztást. A munkamegosztás s ezzel a produktivitás növekedése a tárgyi gazdagsággal együtt megteremti a szükségletek gazdagságát és sokoldalúságát is, de ugyanezen munkamegosztás következtében „oszlanak meg” a szükségletek is: *a munkamegosztásban elfoglalt hely határozza meg a szükséglet-struktúrárt*, vagy legalább annak határait. Ez az ellentét nemcsak csúcspontját éri el a kapitalizmusban, hanem — mint látni fogjuk — a társadalom antinómia-rendszerének legfőbb antinómiájává válik.

Láttuk tehát, hogy mindazon új gazdasági felfedezésekben, melyeket Marx magáénak vallott, a *szükséglet fogalma* az egyik főszereplő, ha nem éppen *a* főszereplő. S ha egy pillantást vetünk az általa tudatosan meghaladott kategóriákra, azonnal látjuk, hogy ezekben a szükséglet szerepet nem játszik. A használati értéknek a klasszikus politikai gazdaságtan nem tulajdonított jelentőséget, evvel kapcsolatban tehát a probléma nem merül fel. Ha a munkás munkáját adja el a tőkésnek, akkor ennek az aktusnak mindkét — szükségletekre vonatkozó — mozzanata el-esik. Végül, ha kamatról, földjáraadékról és profitról beszélünk, akkor sem jelenik meg a szükségletekre való vonatkozás.

Ez természetesen nem azt jelenti, mintha a klasszikus politikai gazdaságtan a szükséglet fogalma ne játszott volna szerepet, méghozzá döntő szerepet. Csakhogy egészen más *szempontból* és egészen más *vonatkozásban*, mint Marxnál. A szükséglet *elemzése* és *megítélése* a kapitalizmus szempontjából történt: ez az elemzés, illetve megítélés *tisztán ökonomiai* — az ökonomiai érték az egyetlen, a *legfőbb érték*, mely semmiféle más nézőpontból nem meghaladható. A munkás szükségletei a gazdaság *korlátai* — s mint ilyet is elemzik. A *fizetőképes keresletben megjelenő szükséglet* ugyanakkor a gazdasági fejlődés hajtóereje és eszköze. Marx már a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* szenvedélyesen utasítja el a politikai gazdaságtan tisztán ökonomiai (mert a kapitalizmus álláspontjából következő) szükségletfelfogását. A nemzetgazdaságtan számára — írja — „... mindaz, ami túlmegy a legeslegelvontabb szükségleten — akár mint passzív élvezet, akár mint tevékenységnyilvánítás — fényűzésnek jelenik meg.” (Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, Bp. 1962, 81. o.)

Majd: „A társadalom — ahogy a nemzetgazdász számára megjelenik

— a polgári társadalom, amelyben minden egyén szükségletek egésze, és a másik számára, éppúgy, mint a másik az ő számára, csak annyiban létezik, amennyiben egymás számára kölcsönösen eszközzé válnak.”¹ (Uo. 88/89. o.)

A szükséglet fogalmának a gazdasági szükségletekre való redukciója — Marx szerint — a szükségletek elidegenedésének (kapitalista elidegenedésének) kifejeződése illetve kifejezése. Azé a társadalomé, melyben a termelés célja nem a szükségletek kielégítése, hanem a tőke értékesítése: azé a társadalomé, melyben a szükségletek rendszerét a munkamegosztás konstituálja, melyben a szükséglet csak a piacon — fizetőképes kereslet formájában — jelenik meg. A következőkben még részletesen elemezni fogjuk az „egyesült termelők” társadalmának Marx által elképzelt szükséglet-struktúráját. Itt csak a következőket akarjuk kiemelni. Mindenekelőtt: az „egyesült termelők” társadalma *nem a produktivitás állandó növekedése szempontjából* fog különbözni a kapitalizmustól. A produktivitás növekedése azonban csak a használati értékek mennyiségével (és minőségével) van korrelációban, a társadalom „anyagi gazdagság”-át növeli, tehát szükségleteket elégít ki és termel. Nincs közvetlen viszonya az érték (csereérték) termelésével, mivel az a szükséges munkaidővel áll korrelációban.² Persze: a produktivitás növekedésének az értéktörvény közvetítésével is lehet vonatkozása a szükségletekre, amennyiben a társadalmilag szükséges munkaidőt úgy csökkentik, hogy a munkás számára lehetővé váljék „magasabb rendű” szükségleteinek kielégítése. De: Marx koncepciója szerint ez a kapitalizmusban sosem realizálódhat. Részben, mert a munkaidő csökkentésének a tőke értékesítése határt szab, másrészt — s ez, mint látni fogjuk, az igazán döntő — mert eleve nem alakulhat ki az emberek átlagának olyan szükségletstruktúrája, mely a szabad idő „magasabb szükségletek” kielégítésére való fordítását lehetővé teszi. Ez a lehetőség csak az „egyesült termelők” társadalmában valósulhat meg. Abban a társadalomban, melyben a szükségletek nem a piacon jelennek meg, melyben a *primér éppen a szükségletek felmérése* s a munkaerő és munkaidő ezek szerinti elosztása. Abban a társadalomban, melyben az egész szükségletstruktúra átalakul (s ezen belül a munka is életszükségletté válik). Abban a társadalomban, melyben az emberek a javakból szükségleteik szerint részesednek, de melyben nem az anyagi javakra vonatkozó szükségletek lesznek a primérek, hanem a „magasabb rendű tevékenységekre” vonatkozóak s mindenekeelőtt: *a másik emberre, nem mint eszközre, hanem mint célra irányuló szükséglet.*

Most már nem tekinthetjük többé „véletlennek” a szükségletfogalom titkos „főszerepét” Marx gazdasági kategóriáiban, de azt sem, hogy a politikai gazdaságtan (és a kapitalizmus) kritikáiban a szükségletfogalom

¹ Az elutasító értékelés egyértelmű: a kanti „Az ember ne legyen a másik ember számára pusztán eszköz” imperatívusán alapul.

² *A tőke*, I.

nincs definiálva. Marx szükségletkategóriái (mert, mint látni fogjuk, több szükségletértelmezése van) *nem ökonómiai kategóriák* — legalábbis többségükben nem azok. Marx szükségletfogalmai — művének főtendenciáját figyelembe véve — ökonómian kívüli, *történetfilozófiai kategóriák illetve antropológiai érték kategóriák*. Ezért nem is definiálhatók az ökonómia rendszerében. Ahhoz, hogy a kapitalizmus ökonómiai kategóriái mint az elidegenedett szükségletek kategóriái legyenek elemezhetőek (mert vajon nem elidegenedett szükséglet-e a tőke értékesítési szükséglete, a munkamegosztás által „feladott” szükségletrendszer, a szükségletek piacon való — post festa — megjelenése, a munkások szükségleteinek a „létfenntartási cikkekre” való korlátozása vagy akár a szükségletek manipulációja?), meg kellett alkotni a „nem elidegenedett szükségletrendszer” pozitív érték kategóriáját, melynek teljes kibontakozását és megvalósulását egy olyan jövőben tételezzük, melyben az ökonómia is ennek az „emberi” szükségletrendszernek lesz alárendelve.

*

Mielőtt Marx — a szükségletekre vonatkozó — filozófiai összkoncepciójának részletesebb elemzésére rátérnénk, röviden át kell tekintenünk, hogy milyen különböző értelmezésekben használja ezt a fogalmat. *Nincs Marxnak olyan jelentékeny filozófiai vagy gazdaságtani műve, melyben ne kísérletezne újra és újra* (gyakorta több nekifutásban) *a szükséglet típusok osztályozásával*. Az osztályozás szempontjai nagyon különbözőek. A csoportosítás hol történetfilozófiai-antropológiai szempontból történik, hol a szükségleteket létrehozó, illetve azokkal korrelációban lévő *objektívációk* szempontjából, hol *ökonómiai* szempontból (különösen a kereslet és kínálat elemzésénél), hol az „emberi gazdagság” érték kategóriájának — tudatosan értékelő — alkalmazásával. Hozzá kell tennünk, hogy majdnem minden csoportosítási típus tartalmaz értékelést, még akkor is, ha nem közvetlenül érték kategória az osztályozás alapja.

Ezek a különböző nézőpontok bizonyos *heterogenitásra* vezetnek magában az osztályozásban. Ez önmagában nem okozna problémát Marx álláspontjának leírásában, ha a különböző nézőpontok mindig tudatosan „külön lennének tartva”. Azonban gyakran a „nézőpontok” maguk sem tiszták és egyértelműek. Különösen azért nem, mert az *értékelő* szempont sok helyütt *nem tudatosan* konstituálja az osztályozást. Továbbá azért sem, mert az ökonómiai szükségletosztályozást többnyire keresztvezik (áthatják) a filozófiai fogalmak. Végül, de nem utolsósorban, mert a történetfilozófiai-antropológiai szükséglet-csoportosítást nem kevészer befolyásolja a kapitalista társadalom status quója. Az utóbbi — és nem egy le nem küzdött feuerbachianizmus — az oka annak, hogy Marx olyan nehezen tud megszabadulni a természetes szükségletfogalomtól, holott erre újra és újra kísérletet tesz.

A legproblémamentesebb a *szükségletek csoportosítása az objektívációk, illetve általában a „tárgyak”, továbbá az ezekre vonatkozó tevékenységek, érzelmek, szenvedélyek szempontjából.* (Hogy a szükséglet tárgya és a szükséglet Marxnál mindig korrelatívek, azt a filozófiai szükségletfogalom elemzésénél látni fogjuk.) A szükségletek típusa attól függ, hogy milyen tárgyra, illetve tárgyra vonatkozó tevékenységre irányulnak. A legáltalánosabb marxi felosztás — ebből a szempontból — „anyagi” és „szellemi” szükségleteket különböztet meg, de beszél politikai szükségletekről, a társas együttélés szükségleteiről, munka (tevékenység)-szükségletekről. Az értékelés ezekben a csoportosításokban nem általánosan keresztülvezetett szempont. Az anyagi szükséglet kielégítése nemcsak alapvető életfeltételünk, de az anyagi szükségletek bővülése az ember „gazdagodásának” jele; ugyanakkor a „szellemi szükséglet” lehet elidegenedett. *Az értékelés a szükségletstruktúra egészére vonatkozik, amint erre a későbbiekben még rátérünk.*³

A *történetfilozófiai-antropológiai osztályozás* a következő kategóriákban történik: „természetes szükségletek”, illetve „társadalmilag termelt” szükségletek. (Az előbbivel szinonimák: időnként-helyenként „fizikai szükségletek” vagy „szükséges” vagy „szükségszerű szükségletek”, az utóbbival: „társadalmi szükségletek”, legalábbis a szó egyik használatában.) Nos: hogyan értelmezi Marx ezeket a csoportokat?

A *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* ezt írja: „... az ember még a fizikai szükséglettől szabadon is termel és az attól való szabadságban termel csak igazán;”. (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 50. o.) A „fizikai szükséglet” ebben az értelmezésben szinonim a *biológiai* szükséglettel, a pusztá életfeltételek biztosítására irányuló szükségletekkel. Marx itt távolabb áll a szükségletek naturális értelmezésétől (minden terminológiai látszat ellenére is), mint néhány férfikori művében. Nem azzal, hogy az állati-biológiai szükségletek radikálisan új emberi-társadalmi tartalmáról beszél (ez Marxnál a későbbiekben sem válik — egyes megfogalmazásoktól tekintve — kétségessé), hanem azzal, hogy az „emberi” szükségletek, noha társadalmi tartalmú, de mégis biológiai-fiziológiai „természetű” — szükségletekre való *redukcióját a kapitalista társadalom* termékeként fogja fel. A polgári társadalom rendeli az emberi értekeket a „nyers, praktikus szükségletek” alá, ez teszi a szükségleteket „elvonattá”, éppen azért, hogy a pusztá létfenntartásra irányuló szükségletekre korlátozza. A „létfenntartásra irányuló szükségletek” ezért *nem* képezhetik itt a szükségletek egy önálló, történetfilozófiai általános csoportját.

A későbbiekben *ökonómiai* szempont teszi szükségessé azt a csoportosítást, mely több-kevesebb változtatással (és értelmezéssel) az érett mű-

³ Egyes konkrét előfordulási helyeken természetesen kimutatható értékakcentus egyik vagy másik irányban: ez azonban mindig a tárgyalt *probléma* függvénye, amiből a koncepció egészére nem vonhatunk le következtetést.

vek során végigvonul: ez — mint mondtuk — a „természetes” és „társadalmilag termelt” szükségletek megkülönböztetése. Az ökonómiai szempont — mint erre már utaltunk — a többletmunka és az értéktöbblet *genezisének* megmagyarázása, jobban mondva *lehetőségük* magyarázata. De motiválja ezt a *létező* kapitalista társadalom *status quo*-jából való kiindulás, s a kapitalizmus kritikájának vezető szempontja: a *kiszákmányolás* tényének feltárása.

Vessünk egy pillantást arra, hol és milyen összefüggésben merülnek fel ezek a kategóriák. (Csak a fontosabb előfordulási helyekre utalunk.) A *Grundrissében* a „fogyasztóképeség”, mint szükséglet megteremtéséről beszél a kapitalista társadalomban, ebben különböztetve meg a „társadalmiság által teremtett” és a „természetes” szükségleteket. (Bevezetés, 15. l.). Ugyancsak a kapitalizmusról írva (231. l.): A tőke, „mint a gazdagság általános formája utáni nyughatatlan törekvés, a munkát természeti szükségleteinek határán túl hajtja, és ily módon megteremti a gazdag individualitás fejlődése számára szükséges materiális elemeket, amely természetesen éppoly mindenoldalú, mint fogyasztásában, és amelynek munkája éppen azért nem úgy jelenik meg, mint munka, hanem mint magának a tevékenységnek teljes kibontakozása, amelyben *a természeti szükségyszerűség közvetlen formájában eltűnt; mert a természeti szükséglet helyére a történelmileg kialakított lépett...*” (*Grundrisse*, 231. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Ugyancsak a *Grundrissében* olvashatjuk: „*A luxus a természetileg szükségszerűnek az ellentéte. A szükségszerű szükségletek annak az egyednek a szükségletei, amely maga egy természeti szubjektummá redukálódott. Az ipar fejlődése megszünteti mindezen természeti szükségyszerűséget, mindezen luxust — a polgári társadalomban mindenestre csupán ellentmondásos módon, amennyiben ez a fejlődés maga ismét meghatározott történelmi mértéket állít mint szükségszerűt a luxus ellenében.*” (*Grundrisse*, 426. o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) *A tőkében* a „természeti szükségletek” kategóriája a *munkaerő értékének* meghatározásával kapcsolatban merül fel. „Maguk a *természetes szükségletek*, például a táplálkozás, a ruházkodás, a fűtés, a lakás stb., az egyes országok éghajlati és egyéb természeti sajátosságai szerint különbözöek. Másrészt az úgynevezett *elengedhetetlen szükségletek* (ezeket — Marx eredeti terminológiájának megfelelően — mindig „szükségszerű szükségleteknek” fordítom — H. Á.) terjedelme, valamint kielégítésük módja maga is történelmi termék, s ezért nagy részben függ az ország kulturális fokától, többek között lényegesen attól is, hogy milyen feltételek között s ezért milyen szokásokkal és életigényekkel alakult ki a szabad munkások osztálya. Ellentétben tehát a többi áruval, a munkaerő érték meghatározása *egy történelmi és erkölcsi elemet* is tartalmaz.” (MEM. 23. *A tőke*, I. 163. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Végül is a munkaerő értékének meghatározása így hangzik: „A munkaerő értékét az átlagmunkás *szokásszerűen* szükséges létfenntartási eszkö-

zeinek értéke határozza meg." (MEM. 23. *A tőke*, I. 483. o.) (Kiemelés tőlem — H.Á.) Az említett osztályozás azonban mégis újra, itt is megjelenik. A munkaerő értékének országok közötti különbségét tárgyalva Marx újfent ezt írja: „A nemzeti munkabérek összehasonlításánál tehát az összes mozzanatokat mérlegelni kell, melyek a munkaerő érték nagyságának változását meghatározzák, a természetes és a történelmileg kifejlődött elemi létszükségletek árát és terjedelmét...” (MEM. 23. *A tőke*, I. 521.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) A kérdés elomzéséhez még azt a marxi gondolatot szeretném hozzáfűzni, mely szerint az anyagi termelés mindig a szükségszerűség birodalma volt, és az „egyesült termelők” társadalmában is az marad. A termelőerők fejlődésével „...bővül a természeti szükségszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek”. (MEM. 25. *A tőke*, III. Bp. 1967. 786. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.)

Világos mindobbból, hogy a „természetes szükségletek” kategóriája Marxnál — legalábbis a *Grundrissétől* *A tőkégig* bezárólag — azonos maradt, ellenben a „szükségszerű szükségletek” fogalma jelentésváltozáson ment át. Vizsgáljuk meg először a „természetes szükségletek” csoportját.

A „természetes szükségletek” az emberi élet pusztá fenntartására (létfenntartásra) irányulnak. Ezek természetileg szükségszerűek azért, mert az ember kielégítésük nélkül nem tudja fenntartani magát mint pusztá természeti lényt. Nem azonosak az állati szükségletekkel, mivel az embernek — mint természeti lénynek — önfenntartásához olyan feltételekre is szüksége van (fűtés, ruházkodás), melyekre az állatnak nincs „szükséglete”. Így az ember — mint természeti lény — fenntartására irányuló szükségletek is társadalmiak (közismert a *Grundrisse* azon passzusa, mely szerint más az az éhség, melyet késsel és villával elégítenek ki, mint nyers hús fogyasztásával), a kielégítés módja társadalmisíthatja magát a szükségletet. Ennek ellenére: a „természetes szükségleteknek” mint önálló „szükséglet-csoportnak” megalkotása és szembeállítás a „társadalmi” vagy „társadalmilag termelt” szükségletekkel ellentmond Marx filozófiai szükségletelméletének, vagy legalábbis nem illeszkedik ebbe koherensen. Ha a szükségleteket, mint szükséglet-struktúrát elemezzük — és Marx, mint még látni fogjuk, ezt teszi —, továbbá az egész szükségletstruktúrát csak az össztársadalmi viszonyokhoz való korrelációjában tartjuk értelmezhetőnek (mint ez az *Anti-Proudhonból* vett idézetből is láthatóvá lesz), akkor csak társadalmilag termelt szükségletek léteznek — a „természetes szükségletek” (kielégítésük módja megváltoztatja magát a szükségletet) is ilyen jellegűek.

A „természetes szükségletek” és „társadalmilag termelt szükségletek” ellentétének feloldására — mint láttuk — Marx szerint az ipari termelés ad lehetőséget, még ha — a kapitalista társadalomban — ellentmondásosan is, még ha ez a társadalom az ellentétet — ideiglenesen — újra is termeli. A „természetes” és „társadalmilag termelt” szükségletek közötti ellentmondás megszüntetése tehát a természeti korlátok visszaszorításá-

nak következménye — az objektív és szubjektív természeti korlátok visszaszorítása *korrelatív*, a külső és belső természet között Marx nem tesz különbséget. Ez a zseniális gondolat azonban még nem tette volna önmagában szükségessé a „természetes szükségletek” csoportjának különálló megalkotását, hiszen a külső természet is csak a társadalommal való korrelációban, a társadalmisítás folyamatában, az ember és természet közötti anyagcserében létezik az ember számára.

Ha a „természetes szükségletek” csoportja a marxi összfilozófiai koncepcióban nem is értelmezhető, az a gondolat, melyet Marx e csoport megalkotásával ki akart fejezni, nagyon kézenfekvő és egyszerű. Nevezetesen arról van szó, hogy az ipari termelés, a produktivitás kapitalista fejlődése teszi az emberiség számára véglegesen (Marx szerint: visszavonhatatlanul) lehetségessé, hogy a pusztá fizikai lét fenntartása az emberek számára megszűnjön *különálló*, a mindennapi tevékenységet *megszervező* cél és probléma lenni, hogy az emberek ne azért dolgozzanak, hogy megtöltsék maguk és gyermekeik gyomrát, hogy megóvják magukat és családjukat a fagyhaláltól. Marx nem ismerte azon primitív társadalmak sokaságát, melyekben éh- vagy fagyhalál nem volt probléma, de ismerte az antikvitás és középkor e szempontból hasonlóan „problémamentes” évszázadait. Az ipari termelés fejlődése azonban nem egyszerűen módot ad a „természetes szükségletek” bőséges kielégítésére, hanem magát a problémát (az ellentétet) szünteti meg — lehetősége szerint — *egyszer és mindenkorra*. A *Gazdasági-filozófiai kéziratoknak* az a mély gondolata, mely szerint voltaképpen a kapitalista társadalom az, mely a „fizikai szükségletekre” való redukciót végrehajtja, tehát a „természetes szükségletek” különálló csoportját konstituálja, itt mint az ellentét kapitalista *újratermelése* jelenik meg. Nem kétséges, hogy ebben a hangsúlyeltolódásban a kapitalista termeléshez való *pozitívabb értékviszony* (értékítélet) fejeződik ki.

Ha tehát a „természetes szükségletek” különálló csoportjának megalkotása véleményünk szerint nem illeszkedik is szervesen a marxi filozófiai szükségletelméletbe általában, s mint efféle különálló „csoportot” egy mai marxista szükségletelméletben nem is tartanánk meg, ettől még nem tartjuk — ezen belül — értelmezhetetlenné. Véleményünk szerint a „természetes szükségletek” nem szükséglet-csoport, de *határfogalom*. Az a — társadalmanként változó — határ, melyet átlépve az emberi élet, mint olyan, nem reprodukálható, tehát az egyszerű létezés határa. (Így pl. az indiai vagy pakisztáni tömeges éhhalál ennek a határnak túllépését jelzi, illetve fejezi ki.) Merő arisztokratizmus volna — legalább a mi világunkban — ezt a határfogalmat a szükségletek tárgyalásából eliminálni. Magam részéről itt nem „természetes szükségletekről”, de a *szükségletkielégítés egzisztenciális határáról beszélnék*.

Mondottuk, hogy a „szükségyszerű szükségletek” értelmezésében a *Grundrisse* és *A tőke* között jelentésváltozás következik be. A *Grund-*

rissében a szükségszerű szükségletek *szinonimák* a természetes szükségletekkel. A *tökében* azonban a *megkülönböztetés* válik lényegessé. A „szükségszerű” szükségletek olyan *történelmileg kialakult és nem a pusztán létfenntartásra irányuló szükségletek*, melyekben döntő a *kulturális és morális* mozzanat, továbbá *szokás*, melyek kielégítése hozzátartozik egy adott társadalomban élők, adott osztályhoz tartozó emberek „normális” életéhez. Az a kvantum, amelyet egy adott korban vagy osztálynál „szükségszerű létfenntartási cikkeknél vagy eszközöknek” nevezünk, az életszükségletek valamint a „szükségszerű szükségletek” kielégítésére szolgál.

A „szükségszerű szükségletek” fogalma — ebben az értelmezésben — nagyon is fontos, bár pusztán leíró fogalom. Ha empirikusan felmérjük, hogy egy adott társadalom vagy osztály tagjai milyen szükségleteik kielégítésével érzik vagy tudják életüket — a munkamegosztás adott szintjén — „normálisnak”, akkor eljutunk a „szükségszerű szükségletek” fogalmához. A szükségszerű szükségletek terjedelme és tartalma ezért — koronként és osztályonként — nagyon különböző lehet. Egy mai amerikai munkás számára mások a „szükségszerű szükségletek”, mint egy Marx-korabeli angol vagy mint egy mai hindu munkás számára. Ebben az értelemben beszél Marx a szükségletekről az *Anti-Proudhonban* is, mikor azt írja, hogy ellentét feszül a munkások szükségletei és lehetőségei között, ami nem jelent mást, mint hogy a munkások szükségszerű szükségletei nem elégíthetők ki, mivel nem esnek össze fizetőképes keresletükkel.

Mondottuk, hogy a „szükségszerű szükségletek” kategóriáját rendkívül fontos, mondhatnánk: szociológiailag jelentős leíró fogalomnak tartjuk. Azonban éppen e fogalom leíró jellege teszi tartalmát filozófiailag elmosódottá. Így pl. mikor Marx a korabeli angol munkások „szükségszerű szükségleteiről” beszél, ezeken *nem pusztán az anyagi szükségleteket érti*, hanem mindazokat a nem-anyagi szükségleteket is, melyek az „átlag” fogalmában értelmezhetők. Ismert kérdőívében ebben a kategóriában szerepelnek az oktatás, a könyvek, a szakszervezeti tagság is. Mivel azonban a szükségletek kielégítése (adott korban és körülmények között) anyagiakhoz kötött, pénzen „vásárolható” — a szakszervezeti tagság esetében Marx a szakszervezeti *adóra* kérdez — e szükségletek „szükségszerű szükségletekként” értelmezhetők, a kielégítésükre fordított érték-mennyiség beleszámít a munkaerő értékébe. Ugyanakkor nem tartoznak a szükségszerű szükségletek kategóriájába azok a szükségletek, melyek egyéniek, mivel nincsen „átlaguk”, s különösen nem azok a szükségletek, melyek egyéniek, valamint melyek kielégítése nem „megvásárolható”. Így kerülnek azután homogén szükségletek különböző kategóriákba (mint látni fogjuk: hús mint szükségszerű szükséglet, padlizsán mint luxus-szükséglet), heterogének pedig ugyanabba a kategóriába (pálinkaivás és szakszervezeti tagság mint szükségszerű szükséglet).

Mikor azonban Marx nem empirikusan, hanem filozófiailag határozza meg a „szükségszerű szükségletek” mibenlétét, akkor *tartalmilag* egészen eltérő eredményre jut. Az anyagi termelés birodalma a szükségszerűség birodalma — s az marad az „egyesült termelők” társadalmában is. Ebben az értelmezésben „szükségszerű szükségletek” az anyagi termelésben termelt — és mindig növekvő — szükségletek. Az „egyesült termelők” társadalmában az *anyagi* szükségleteket kell felmérni (fogyasztás és termelés szükségleteit) és ezekhez szabni a munkaerő és munkaidő elosztását. A szellemi, erkölcsi szükségletek, a közösségre irányuló szükségletek ebben a vonatkozásban és értelmezésben ellentétei a szükségszerű szükségleteknek. Ezeket — legalábbis a jövőben — nem a munkamegosztásban elfoglalt hely „szabja meg”, mivel *individuálisak* lesznek, semmiféle átlagban ki nem fejezhetők, s kielégítésük, meg nem vásárolható (már azért sem, mert pénz sem lesz). Ezek tehát az úgynevezett „szabad” szükségletek, a voltaképpen *„szabadság birodalmára”* jellemzőek.

Hadd térjünk vissza még röviden a „természetes szükségletek” naturalis, illetve nem naturalis meghatározásának problémájára. Miután Marxnál — mint még látni fogjuk — a szükséglet egyfajta *szubjektum—objektum korreláció*, természetes, hogy a probléma a tárgy (a szükségletek tárgyának) szempontjából is felvetődik — ugyanis a *használati érték* szempontjából. A szükségletek naturalis értelmezése feltételezi a használati érték naturalis értelmezését, ahogy az előbbi meghaladása az utóbbi meghaladását is tételezi.

E probléma vonatkozásában csak tendenciáról beszélhetünk, hiszen előfordul, hogy *ugyanazon a művön belül* Marx eltérő értelmezéseket ad. A *tőkében* a használati érték úgy van meghatározva, mint az áru „természeti formája”, mely az egyén *természethez való viszonyát* fejezi ki. (Ugyanez a definíció szerepel már az 1857—58-as gazdasági kéziratokban, I. *Grundrisse*, 905. l.) Az *Értéktöbbletelméletekben* is találkozunk hasonló vagy még élesebben naturalista felfogással. Így pl. a III. kötet 266. oldalán: „A használati érték a dolgok és emberek közti természeti vonatkozást fejezi ki, ténylegesen a dolgok létezését az emberek számára. A cseréérték... a dolog társadalmi létezése.” (*Értéktöbbletelméletek*, Bp., 1963.) De ugyanezen kötet 390. oldalán a következőket olvashatjuk: „... a gazdaság önálló anyagi alakja eltűnik, és a gazdagság már csupán az emberek tevékenykedéseként jelenik meg. Mindaz, ami nem emberi tevékenység, munka eredménye, *az természet és mint ilyen, nem társadalmi gazdagság*. A jövők-világának fantomja szertefoszlik, és ez már csak mint az emberi munka állandóan eltűnő és állandóan újra-létrehozott objektívalódása jelenik meg.” (*Értéktöbbletelméletek*, III. A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.)

Ha most rátérünk annak elemzésére, hogyan csoportosította Marx a szükségleteket *ökonómiai szempontból* (kereslet és kínálat szempontjá-

ból), nem veszünk búcsút végképp a szükségletek előbb tárgyait felfogásaitól. A csoportosítás („szükségszerű szükségletek”, „luxusszükségletek” vagy „valódi” szükségletek) Marxnál *nem mindig és nem pusztán ökonomiai jelentőségű*.⁴ A csak gazdaságilag egyértelműen értelmezhető felosztás többnyire történetfilozófiai elemeket is tartalmaz, és igen sokszor kap értékelő hangsúlyt. A kérdés a következő: lehet-e a szükségleteket illetve a tárgyakat, melyekre irányulnak, *tartalmuk* alapján, *minőségük* alapján a szükségesség és a luxus kategóriába osztani, illetve csupán — vagy elsősorban — a fizetőképes kereslet dönt arról, hogy valamely szükséglet luxusszükséglet és tárgya luxustárgy-e.

Az *Anti-Proudhon*ban a két megoldás nincs elégségesen differenciálva. Igaz, Marx hajlik a tiszta ökonomiai értelmezés felé. Vitatkozva Proudhonnak azzal a felfogásával, mely szerint a leginkább használt tárgyak egyúttal a leghasznosabbak is (akkor pl. a pálinkát a leghasznosabb fogyasztási cikkek közé kellene sorolnunk!), arra az álláspontra helyezkedik, hogy a szükségszerű szükségletek konkrét tartalmáról a termelés dönt: minél több munkaerő-ráfordítással termelnek egy árut, annál inkább a luxustermékek közé tartozik. Ugyanakkor — és ugyanazon a helyen — megjelenik azonban az ezzel az értelmezéssel szemben álló, nem ökonomiai definíció. Így pl. a következőket írja: „... a legnélkülözhetetlenebb cikkek, mint a gabona, a hús stb. ára emelkedik, míg a gyapot, a cukor, a kávé stb. ára meglepő mértékben állandóan esik. Sőt, még a tulajdonképpeni élelmiszerek közül is azok, amelyek fényűzési cikkek, mint pl. az articsóka, a spárga stb., ma aránylag olcsóbbak, mint a legszükségesebb élelmiszerek. Korunkban a feleslegeset könnyebb termelni, mint a szükségeset.” (MEM. 4. *A filozófia nyomórútsága*, 88. o.) Ebben az értelmezésben azonban a „luxustermék” vagy „luxusszükséglet” nem gazdasági kategória többé, és a „szükségszerű szükségletek” leíró-szociológiai fogalmának ellentétpárjaként funkcionál, meghatározásában döntő szerepet játszanak „morális”, „történelmi” elemek, szokások stb. Ezek szerint luxusszükséglet mindaz, ami szokászerűen nem tartozik a munkások szükségletrendszerébe. Az ökonomiai értelmezés szerint azonban luxusszükséglet az, melynek tárgya — tárgyának birtoklása, fogyasztása — meghaladja a munkások fizetőképes keresletét. Az utóbbi értelemben azonban nem lehet azt mondani, hogy a luxusszükségletek tárgyai olcsóbbakká válnak, hanem csak azt, hogy amelyik termék olcsóbbá válik, mint más hasonló funkciójú termék (pl. élelmiszer), az *nem luxustermék többé*. (A példák mutatják, hogy de facto ez is történt: az articsóka vagy a cukor ma már semmiféle vonatkozásban nem számítható luxustermékek közé).

Hasonló problémák merülnek fel — ugyanezen osztályozással kap-

⁴ A természetes szükségletek-luxusszükségletek ellentétpár csak a *Grundriss*ében szerepel, ahol — mint láttuk — Marx még nem különböztette meg az előbbieket a „szükségszerű szükségletektől”.

csolatban — *A tőke* II. kötetében. Itt a fogyasztási cikkek felosztása a következő: „... a szükséges fogyasztási cikkek, (...) amikor is teljesen mellékes, hogy egy olyan termék, mint például a dohány, fiziológiai szempontból szükséges fogyasztási cikk-e vagy sem; elegendő, hogy a szokás alapján az.” (367. o.) És: „*Luxus* fogyasztási cikkekre, amelyek csak a tőkésosztály fogyasztásába kerülnek bele, tehát csak elköltésre kerülő értéktöbbletre cserélhetők, ez pedig sohasem válik a munkás osztályrészévé.” (uo.) Úgy hiszem, hogy ez az értelmezés az egyedül releváns — különböző konkrét körülmények között szintúgy konkrétan alkalmazva — a luxustermékek és luxusszükségletek meghatározására. *Semmilyen* konkrét terméknek vagy szükségletnek nem „tulajdonsága”, hogy luxustermék vagy luxusszükséglet; luxustermék, illetve, -szükséglet mivoltáról *egyedül az dönt*, hogy a lakosság többsége vagy csak a társadalmi munkamegosztás következtében a fizetőképes kereslet jóval magasabb szintjét reprezentáló kisebbsége az, mely a szükséglet tárgyát birtokolhatja vagy használhatja, szükségletét kielégítheti. A termelőkenység növekedése következtében, továbbá társadalmi struktúraváltozások következtében korábbi luxusszükségletek szükségyszerű szükségletekké válnak anélkül, hogy minőségük egy jottányit is megváltoznék. (Ahogy a fordítottja is igaz lehet: éppen Marx elemezte, hogy a tőkés reprodukció beindulásakor Angliában a korábbi szükségyszerű szükségletek egy része luxusszükségletté vált.) Magunk részéről ezért *ezt a marxi koncepciót fogadjuk el*, és a „luxusszükségletek” kategóriáját csak ökonomóiiai szempontból tartjuk értelmezhetőnek.

Az említett probléma nem itt, hanem a későbbi fejtegetések során jelentkezik. A kapitalizmus prosperitás-korszakairól írva Marx a következőket mondja: „... a munkásosztály... időlegesen részt vesz a számára egyébként hozzáférhetetlen luxuscikkek... fogyasztásában is...” (MEM. 24. *A tőke*, II. 361. o.) Ha azonban a fizetőképes kereslet a munkásosztályban is jelen van, akkor a munkásosztály nem „luxusszükségletet” elégít ki, hanem a szükséglet megszűnik luxusszükséglet lenni (éppen az előbbi koncepció szerint). A „luxustermék” és „luxusszükséglet” fogalmának ez a kétértelmősége azonban nagyon is koherensen illeszkedik bele Marx összkoncepciójába. Abba a koncepcióba ugyanis, mely szerint az efféle „luxustermékek” elérhetősége az egész lakosság számára csak *kivételes és rövid* periódusokra jellemző. A prosperitást a válság követi, melyben ugyanezek a cikkek (és szükségletkielégítések) megint elérhetetlenek lesznek. Ma — a kapitalizmus fejlődésének tapasztalatait figyelembe véve — inkább azt mondhatnánk (amit Marx különben mindig állított is), hogy minden társadalmi munkamegosztáson alapuló társadalom állandóan újratermeli a szükségletek e gazdaságilag különálló két osztályát: a szükségyszerű és luxusszükségletek csoportját, hogy csak az „egyesült termelők” társadalmi tudja ezt az ellentétet megszüntetni, nemcsak amennyiben megszűnnek az úgynevezett „luxus-

szükségletek", hanem amennyiben átalakul a „szükségszerű szükségletek” rendszere is, utat nyitva az individuális „szabad szükségletek” kibontakozásának. Pusztán azt tagadjuk, hogy a „luxusszükségletek” tartalmuk és minőségük szerint meghatározhatók lennének, hogy a szükségletek *konkrét minőségük vagy mennyiségük szerint* „szükségszerű”, illetve „luxusszükségeletekre” egyáltalán feloszthatók.

Bizonyos konkrét értékelő-kategóriák az előbb elemzett csoportosításokban is feltűnnek — egy helyütt pl. Marx „valóságos” és „képzelt” használati értékekről beszél (*Theorien* 26/1. 130. l.), de a *főtrendencia* mégis az értékelő kategóriák kiküszöbölése. Mégis: minden csoportosítás, osztályozás *bázisa és mértéke a szükséglet mint érték kategória*.

Mint mindenütt, itt is a gazdagság Marx legfőbb érték kategóriája. Ez ugyanakkor a klasszikus politikai gazdaságtan „gazdagság” kategóriájának kritikája. A politikai gazdaságtan „gazdagsága” egyenlő az anyagi gazdagsággal. Marx számára az anyagi gazdagság az „emberi” gazdagság szükséges *előfeltétele* ugyan, de nem több, mint annak *előfeltétele*. Ez csak a bázisa annak, hogy az összes emberi képességek és érzékek szabadon kibontakozhassanak, hogy megvalósulhasson *minden individuum* szabad és sokoldalú tevékenysége. A szükséglet, mint érték kategória, nem más, mint *ennek a gazdagságnak a szüksége*. A *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* írja: „Látjuk, hogy a nemzetgazdasági *g a z d a g s á g* és *n y o m o r ú s á g* helyébe a *g a z d a g e m b e r* és a *g a z d a g e m b e r i* szükséglet lép. A *g a z d a g e m b e r* egyúttal az *emberi életnyilvánítás* egy totalitását *s z ü k s é g e l ő e m b e r*.” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 76. o.) (Dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) Majd: „... a magántulajdon nem tudja a nyers szükségletet *e m b e r i* szükségletté tenni.” (uo. 79. o.) *Marx a „gazdag emberi szükséglet” értéke szempontjából utasítja el a kapitalista magántulajdon társadalmát, mely képtelen a „nyers szükségleteket” „gazdag emberi szükségletekké változtatni” — termeljen akárminő nagy anyagi gazdagságot.*

A szükségletek érték kategóriájának *kidolgozása* a fiatal Marx műve. A férfi Marxnál ez a kategória már adott, már kiindulópont — nincs szüksége arra, hogy újra elemezze. Mégis gyakran megjelenik a későbbiekben *közvetlen és nyílt* formában. Emlékezzünk a már idézett gondolatra, melyben a tőke értékesítési szükségleteivel a munkás „fejlődési szükségleteit” állítja szembe, vagy — ami a legdöntőbb — az érték kategóriaként is funkcionáló *radikális szükségletek* fogalmára. (Ennek kulcsszerepére a marxi elméletben általában a későbbiekben még visszatérünk.) De gyakorta jelennek meg efféle „tisztá” értékfogalmak a kapitalizmus kritikájának *konklúziójaként* is: „nem az a baj, hogy túl sok létfenntartási eszközt termelnek a meglevő népességhez képest. Ellenkezőleg. Túl keveset termelnek ahhoz, hogy az a népesség zömét *tisztességesen és emberi módon* kielégítse.” (MEM. 25. *A tőke*, III. 264. o. Kiemelés tőlem — H. Á.)

De nem kell a tiszta érték kategóriák példáihoz folyamodnunk, hogy bizonyítsuk: minden szükségletekre vonatkozó ítélet a „gazdag, emberi szükségletek” pozitív értékén méretik. Mert miféle más alapja lenne Marxnak ahhoz, hogy *elutasítsa* luxusszükségletek és „szükségszerű szükségletek” bifurkációját? Miféle más alapon *utasíthatna* el egy társadalmat, mely az egyik oldalon gazdagságot, a másikon szegénységet teremt? Miféle más mértékkel *ítélhető* el egy gazdasági struktúra azért, mert az értékesítés szükségletei és nem a munkás fejlődési szükségletei dinamizmusának motívumai? Miféle más kiindulópontból *állíthatná szembe* az anyagi termelés birodalmával, mint a szükségszerűség birodalmával a szabad öntevékenység, a szabadság birodalmát? Hogyan *értékelhetné a jövő pozitív modelljében* — állandóan ismételve — olyan magasra a sokoldalú tevékenységre szolgáló *szabad időt* és a munka *életségiglet-té* válását — az előbbin mérve a társadalom *igazi gazdagságát*? Hogyan *igazolhatná* a magántulajdon megszüntetésével születő *individuális tulajdont* és a javak *egyéni* szükségletek szerinti elosztását? Bernstein éles szemmel vette észre Marx „értékelő” magatartását, és el akarta választani ezt a kapitalista társadalom ökonómiai *elemzésétől*. Pedig e kettő Marxnál elválaszthatatlan. Értékpremisszák nélkül Marx a kapitalizmus *immanens* kritikusa lenne, a kapitalizmus immanens elemzése nélkül pedig romantikus antikapitalista.

(Folytatjuk)